

Földvály Miklós István

Zsolozsmarendek III.*

Az ünnepélyes vesperás rítusa a salisbury-i székesegyház
XIII–XIV. századi ordináriuskönyvének két változata szerint

A középkori Anglia kultikus központját jelentő salisbury-i székesegyház rítusáról számos újkori szöveg-, sőt dallamkiadás tanúskodik, és ezek közül is kiemelkedik

Földvály Miklós István klasszikus és közép-latin filológus, liturgiakutató, az ELTE-BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszékének, illetve a LFZE Egyházzene Tanszékének tanársegédje.

az a két kötet, amelyben Walter Howard Frere közölte az első ezredfordulót követő időszak mindmáig legnagyobb szabású —utóbb valaha nyomtatást látott— kéziratos rubrikáskönyvét. A négyféle normaszöveg összerendezett sorozatából álló munka előzményei a XI. századra nyúlnak vissza: az első liturgikus vonatkozású *Institutio*-t az 1099-ben elhunyt Szent Osmundnak tulajdonítja a hagyomány. Valószínű, hogy a XII. században már bekövetkezett a salisbury-i, vagy középkori nevén sarumi rítus rubrikáskönyveinek műfaji összehangolása, a konszuetudinárium első fönmaradt kézirata pedig biztosan korábbi 1250-nél, és föltehetőleg Richard Poore dékány és püspök 1210 körüli liturgiaszervező tevékenységének eredménye. Ebben az időszakban rendezhették ciklussá a konszuetudináriumot, az ordináriuskönyvet (máig élő britanniai szóhasználat szerint *ordinale*-t) és a tonáriust, amelyeket a XIV. század első felében úgynevezett *customarium* egészített ki.

A közös élet szabályait összegző konszuetudinárium és az egyházi év szer-tartásrendjét leíró ordináriuskönyv összekapcsolása nem példátlan jelenség a XII–XIII. századi Európában, de különösen jellemző a brit szigetre, ahol a dóm-monostori berendezkedés tartósabbnak bizonyult, mint a kontinensen. Mivel a rítus szövege és dallama ugyanazon tételkészletet írta le két szempontból, érthető az is, hogy e két, egyébként is számos zenei adatot közlő részhez kapcsolták a tankönyvszerűen fölépített tonáriust. A székesegyházi papság életének nem szigorúan liturgikus részleteit végül a kusztumárium szabályozta, így olyan sorozat jött létre, amely egyszerre közli a kor liturgusainak fontos, de nem szerkönyvi jellegű tudnivalók mindegyikét. A rendszerező tevékenység odáig terjedt, hogy e forrásokban a XIII. századtól kezdve önálló szakaszt alkotnak a zsolozsmára, illetve a misére vonatkozó fejezetek, holott ez a felosztás a rubrikás műfajokban csak későn és viszonylag ritkán jelenik meg.

* A tanulmány az OTKA T 047163 programjának keretében készült.

A XIII. század első felében megállapodott, majd mintegy száz évvel később új fejezetekkel kiegészített szöveg végigkísérte a középkori angol liturgiátörténetet, és számos módosulás után végül kivonatolva és részletekre bontva, rubrikaként került az első nyomtatott szerkönyvekbe. A körülbelül háromszáz éves hagyományozás során sem a rögzített rendtartás, sem a megfogalmazás nem maradt változatlan, ezért Frere egymás után közli az ordináriuskönyvnek —ez volt a változásnak leginkább kitéve— egy korábbi és egy későbbi változatát. A két változat összevetése filológiai és liturgikai szempontból egyaránt tanulságos: egyrészt megfigyelni engedi a korabeli rubrikás szövegtípusok módosulásának mértékét és jellegét, másrészt megvilágítja azokat a helyeket, amelyeknek értelmezése csak az egyik vagy a másik forrás ismeretében jóval bizonytalanabb lenne.

Az alább közölt fordítás és a keretét adó sorozat a zsolozsmarendek ceremoniális részleteit kívánja megismertetni és tágabb összefüggésbe helyezni, ezért terjedelmét nem növeltem meg a két, több helyütt megegyező változat együttes közlésével, és következetes elkülönítésüket sem tartottam fontosnak. Párhuzamos hasábkokba kizárólag ott tördeltem őket, ahol nemcsak a megfogalmazás vagy a kifejtettség, hanem a tartalom szintjén is különböztek, kisebb eltéréseikkel pedig lábjegyzetben foglalkoztam. Hogy a más zsolozsmarendekkel való egybevetést megkönnyítsem, a magyar fordításban lehetőleg ugyanazt a szakszókincset használtam, mint a „tridentí”, illetve a laoni rítusú vesperás leírásakor, de ez nem jelenti azt, hogy a liturgikus terminológia e forrásokban megegyeznek: az adott kor és egyház jellemző kifejezőmódját a bevezető tanulmányok dőlt betűvel szedett, zárójeles betoldásai érzékeltetik.

A tér, ahol a vesperás zajlik, a sarumi székesegyház kórusa. A középkori gyakorlatnak megfelelően a kórus határozottan elválik a szentélytől, amelybe lépcső vezet föl. A kórus és a szentély mellett szó esik még a Szent Kereszthez vezetett processzióról (*processio ad crucem*) —ez bizonyára a kórusrekesztő külső oldalához illeszkedő Szent Kereszt-oltárra utal—, valamint a sekrestyéről (*vestibulum*: a szó etimológiája vitatott, itt azonban „öltöző” jelentésben áll).

A kórus két oldalán stallumsorok húzódnak. Ezek egyikét a szöveg mint a hetes oldalát (*pars hebdomadarii*) jelöli meg, a másikat pedig a laoni zsolozsmarendhez hasonlóan a kar oldalának (*pars chori*) nevezi: mivel egyértelmű, hogy mindkét félkarban voltak klerikusok, az utóbbit ismét a kar „maradékának” oldalaként lehet értelmeznünk. Ugyanennek az oldalnak, és nem egyazon oldal második sorának felelhet meg a második stallumsor (*secunda forma*): a *forma* jelenthetné magát a stallumot is, de a szövegben több klerikus ülőhelye is a *secunda forma*-ban található, az azonos oldalhoz tartozó padsorok közti különbségtétel pedig föltételeznél egy *prima forma* említéseit, és egyébként sem rendelkezik párhuzamokkal.

A celebráns nem a szentélyben, hanem a kórusban foglal helyet, amint azt oldalának és ülőhelyének (*stallum huic officio deputatum*) megnevezése is kife-

jezi: a sarumi zsolozsmában tehát csak az oltár megtömjénezéséhez léptek be a szentélybe a szolgálattevők, hiszen a gyertya- és tömjénvivők közvetlenül a sekrestyéből érkeztek, mielőtt pedig oda kimentek volna, nyilván nem foglaltak el előkelőbb helyet a celebránsnál.

A stallumokon kívül mondott vagy énekelt tételek helye az oltárközép egyes pontjaihoz kötődik, amelyeknek megválasztása egyrészt a liturgikus mozanattól, másrészt az alkalom rangjától függ. Így a plánum legrangosabb része a felsőbb lépcső (*superior gradus*), amely a kórusnak a szentélyhez legközelebb eső, kiemelkedő szakaszát jelenti: az első szövegváltozat szerint itt éneklük a kar vezetői a rezponzóriumot a főünnepeken és a különös tiszteletben álló kisebb szentek ünnepein, és úgyszintén itt kezdik a Magnificat-antifónát, ha az ünnep duplex-rangú. Méltóságban a felsőbb lépcső után következik a kórusból a szentélybe vezető lépcső alja (*ante gradum chori*), s végül ezt követi a felolvasóállvány (*lectrinum*). Ez utóbbi nem a „tridentin” rendtartásból ismert *legile*, amely a celebráns ülőhelyénél van fölállítva, mert a hierarchikus sorban a felsőbb lépcső és a kóruslépcső alja után találjuk, és mert nemcsak a celebráns, hanem a kar vezetői is használják. Helye a plánum közepén lehet, és minden bizonnyal azonos a felolvasóállvánnyal, amely a mai napig elmaradhatatlan része a hagyományosan berendezett angol templomok kórusának. A régi római liturgia viszonyai között természetes, épp ezért a rendtartás nem tér ki arra, hogy a celebráns vagy az énekesek az oltárközép mindhárom pontján az oltár felé fordulva mondják, illetve éneklük az adott tételt.

Az ordináriuskönyv nem tér ki a mozgások részleteire, de egyértelmű, hogy a kar vezetőinek a plánumon kell mozogniuk. Az előéneklésre csak az első antifónánál tér ki a szöveg, de itt megállapítja, hogy a kar előéneklést végző vezetője szemközt helyezkedik el az első antifónát intonáló klerikussal. Mivel az egyes antifónákat felváltva intonálják a két félkar klerikusai, nekik viszont föltehetőleg szintén a kar vezetői éneklük elő a tétel kezdetét, ez utóbbiak nem lehetnek stallumukhoz kötve, hanem a plánumon hol az egyik, hol a másik félkar irányába kell fordulniuk. Így vagy a stallumok első, kifelé nyitott sorában foglaltak helyet, vagy saját ülőhellyel rendelkeztek a plánumon, vagy a kórus közepén, az antifonále itt nem említett pultjánál álltak a szertartás alatt. Az *ex parte hebdomadarii iniungat antiphonam* kitétel nem föltétlenül vonatkozik rögzített ülőhelyre, de az első megoldást sejteti. Nem kizárható ugyanakkor, hogy a karvezetők egymással szemközt, az egyik, illetve a másik félkarban ültek, és felváltva végezték az előéneklést.

Részletesebben tárgyalja a forrás a Magnificat alatt az oltárhoz vezetett menetet, amelyben egy, a tömjénezőt és a tömjéntartót egyszerre kezelő szolgálattevő és két gyertyavivő vesz részt a celebránsnál kívül, kivéve a duplex-rangú ünnepeket, amelyeken —akárcsak Laonban— két pap tömjénez. Jellemző, helyenként ma is megfigyelhető gesztus még az, amikor egy-egy asszisztens a saját stallumában marad, de félfordulatot tesz az oltár felé.

Néhány megjegyzés újabb adalékkal támasztja alá a középkori zsolozsmarítus lendületességére vonatkozó eddigi megfigyeléseinket. A tömjén- és gyertyavivők már a harmadik zsolttár után kimennek, hogy előkészüljenek a Magnificat alatti menetre (az itt említett engedélykérés szimbolikus, talán meghajlást jelent), és a nap vesperása után következő máriás óra megkezdésével sem várja meg a kar, hogy a celebráns visszaérkezzen. Mindkét eset azt mutatja, hogy a zsolozsma akusztikai értelemben viszonylag gyors, az egyes tételek közt nem tart szünetet, így a mozgások az énekkel párhuzamosan történnek. Ezt nemcsak a középkori zsolozsmában áténekelte tetemes szövegmenyiség teszi gyakorlatilag érthetővé, hanem —egy allegorikusan érző és gondolkodó közegben— hozzájárul a szakadatlan imádságra szólító bibliai intés drámai-zenei hatása is.

Az erre jogosult és kötelezett klerikusok hetenkénti váltásban vezetik a zsolozsmát. A szöveg a celebránst nevezi hetesnek (*hebdomadarius*), de egyszerűen papnak (*sacerdos*) is. Jellegzetes vonása a sarumi rubrikás nyelvhasználatnak az ugyanilyen értelemben használt *exsecutor officii* megjelölés: ezt a második változatban már a *sacerdos* után is mindenütt betoldotta valamelyik redaktor. Mindamellet a *sacerdos* terminus értékű használatát igazolja, hogy az ordinárius a kar tagjait megkülönböztetés nélkül *clericus*-nak nevezi, jöllehet ez a szó máshol a kisebb rendek viselőit takarja, ismét máshol pedig —így a középkori Esztergomban— éppen a *sacerdos*-ok testülete alkotja zsolozsmázó pap-ság rangban legalsó, a kanonokok és a prebendáriusok után következő réteget.

A kar állandó zenei vezetője a kántor (*cantor*) vagy helyettese, az alkántor (*succentor*), róluk azonban csak egyszer, az antifónák megismétlése kapcsán szól a szöveg. Többet foglalkozik a kar vezetőivel (*rectores chori*): ők a megfigalmazásból ítélve többen vannak, de elsődleges feladatukat, az antifónák és a zsolttárok előéneklését nem egyszerre végzik. A laoni rendtartást földidézve ebből arra is lehet következtetni, hogy a két félkarhoz tartozott egy-egy, nagyobb ünnepeken akár több (vö. *dicuntur ... ab his omnibus, qui chorum regunt*), de biztosan páros számú karvezető, akik felváltva énekeltek elő az antifónákat a velük szemközti félkar kijelölt klerikusának, és csak a legtöbbször szintén őket illető rezponzorium énekléséhez mentek ki az oltárközépre. Ebben az esetben a *rector ex parte hebdomadarii* valóban a két karvezető egyikére és annak állandó helyére vonatkozik.

Az adott tételek éneklésére kijelölt, de közelebbről nem meghatározott klerikusok mellett a további szolgálatokat gyermekek látták el. Gyermekek (*puer*) mondta a verzikulust és a Benedicamust, sőt lehetett a lecke hetese (*hebdomadarius lectionis*), tehát felelős, egész hétre szóló szolgálattal bízhatták meg, és ugyancsak gyermekek segédkeztek a celebránsnak, amikor könyvre, gyertyára, tömjénre volt szüksége.

A szolgálattelvőkkel van összefüggésben a liturgikus napok rangját jelölő néhány kifejezés is. Az inzuláris rubricisztika sajátja egyes ünnepek mellett a *cum regimine chori* kitétel, de fontos adatot jelent más zsolozsmarendekre vonatko-

zólólag is. A *regimen chori* nyilvánvaló etimológiai összefüggésben van a *rector chori*-val, ez utóbbiak feladatait pedig ismerjük. A *cum regimine chori* tartott alkalom tehát olyan napot jelent, amikor a zsolozsmát karvezetéssel, azaz karvezetőkkel tartják, ez viszont magában foglalja, hogy más alkalmakat *sine regimine chori*, vagyis karvezetés nélkül tartanak. Az egyszerű zsolozsmát eszerint éppen úgy, mint a tárgyalt rendtartás végén szereplő máriás órát, karvezetők nélkül imádkozzák: a kar vezetőinek jelenléte az újkori pluvialistákéhoz hasonlóan az ünnepélyességet növeli. A szokás történeti háttere az lehet, hogy az egyszerűbb dallamú és egykor rendszeresebben végzett köznapi zsolozsmához nem volt szükség a korabeli átlagot meghaladó zenei szakértelemre, míg az ünnepnapok ritkább, kidolgozottabb offíciumai nagyobb fölkészültséget és képzett zenei vezetőket igényeltek.

A vizsgált forrás a naptári hierarchia egyik Európa-szerte elterjedt terminusának értelmére is rávilágít. A nagyobb ünnepeket a XX. század második feléig *duplex*-nek nevezte számos rubrikás szöveg, de ez az elmúlt néhány évszázadban már pusztán a *simplex*, illetve *semiduplex* kategóriával szembeni elsőbbségüket fejezte ki. A középkori gyakorlatban viszont a szolgálattevők számának megkettőzése a nagyobb ünnepélyesség kedvéért —akár az oltár tömjénezésekor— általánosnak látszik. Az antifónáknak a zoltár előtt és után való végigéneklését szintén duplikálásnak volt szokás nevezni, és Salisburyben a *Benedicamus* is kétszer hangzott el. Az *et cetera omnia dupliciter fiant* betoldás minden kétséget eloszlat a kifejezés eredetét illetően, és párhuzamba vonható vele egy ismét csak a brit szigeteken elterjedt fogalom, az *invitatorium triplex*. A „háromszoros invitatorium” a legnagyobb ünnepek sajátja, és mint később kiderül, annyit jelent, hogy ezeken a napokon hárman éneklék az invitatoriumot.

A szolgálattevők a zsolozsmában kétféle liturgikus ruhadarabot használnak: a kappát vagyis palástot (*cappa*) és a karinget (*superpellicium*). A karing a kijelölt szolgálatot teljesítő résztvevők, sőt valószínűleg az egész kar öltözete, míg a kappát csak bizonyos napokon és csak bizonyos szolgálattevők ölthetik föl. A sarumi zsolozsmarend szerint kappát csak a celebráns vesz, és ő is leveszi a nap vesperása után, amikor a kevésbé ünnepélyes máriás órát végzi. A kappa első említése a Magnificat alatti tömjénezéshez kapcsolódik. Itt a szöveg selyemkappáról (*cappa serica*) beszél: annak függvényében, hogy a kappa általában selyemből készült-e, szó lehet itt arról, hogy a pap mindaddig karingben volt, és csak a szentélybe lépve öltötte magára a palástot, illetve arról, hogy egyszerűbb öltözetét ünnepélyesebbre cserélte. Azt, hogy nem elképzelhetetlen a liturgikus öltözék szertartás közben való megváltoztatása, elégségesen támasztja alá a többszöri *nec habitu mutato* megjegyzés.

A tonáriussal egybeszerkesztett ordináriuskönyv érdeklődésének középpontjában a zenei szereposztás és a tételek megszólaltatásának módja áll: a sarumi ordináriuskönyv e tekintetben jóval részletesebb a legtöbb ismert középkori rendtartásnál, és számos különleges vagy annak látszó adatot közöl.

A könyvben megtalálhatók a tonáriusra való hivatkozások, és gyakoriak a szövegbe illesztett kottás bejegyzések is. Ezeknek helye a megfogalmazásból egyértelműen kiderül, de sokszor már a kézirati hagyományban sem voltak rájuk tekintettel: a másoláskor a dallamra való szöveges utalás továbböröklődött, magát a dallamot viszont néhol elmulasztották lejegyezni — Frere egyébként igen körültekintő kiadása még a megmaradtakat sem közli.

Mint a térrel és a szolgálatttevőkkel kapcsolatban részleteztem, az antifónát a kar egyik vezetője itt is előéneklí (*iniungit*) egy klerikusnak, aki azokat intonálja (*incipit*). Az intonálások rendje a „tridenti” elv szerint a félkarok közt váltakozva, ereszkedő rangsorban folyik, azzal a különbséggel, hogy itt a celebráns és asszisztensei nem vesznek részt benne, ezáltal a sorozat a karbeli klerikusok közti rangelsővel kezdődik. Jóllehet több karvezető működik közre a órában, egyszerre csak egyikük éneklí elő az antifónát, majd kezdi a zsolta-rozást.

Különös, de igen gyakorlatias intézkedés, hogy a karvezető az antifóna előéneklését a zoltár differenciájával zárja: mivel az egyházi év legtöbb napján a zoltár előtt csak az antifóna legkisebb zeneileg értelmes egysége szólalt meg, az előéneklí dallamfordulat nem mindig határozta meg egyértelműen a zoltár tónusát, és még a jellegzetesebb intonációk sem föltétlenül végződtek az adott tónus alaphangján. Azon felül, hogy zoltárt a differencia előéneklése után biztosabban és tisztábban lehet kezdeni, figyelembe kell vennünk, hogy a kar vezetőinek kivételével bizonyára senki nem használt hangjelzett szerkönyvet: ő egyedül éneklí a zoltár csak tónushoz kötött, első félversét, de az egyik félkarnak kellett ráfelelnie a második, immár a tónuson belül is többféle zárlattal éneklíható félverssel. Ahhoz, hogy ezt könyv nélkül is könnyen megtehessék, még egy fejlett szájhagyományos kultúra keretei között is igen hasznos a differencia előéneklése. Mivel a zoltárdifferencia a hangjelzett forrásokban rendszerint az antifóna után következik, nem tartom lehetetlennek, hogy a sarumi rendtartás nem saját úzusának furcsaságát, hanem valaha szélesebb körben elterjedt szokást őrzött meg.

A szöveg sokat foglalkozik azokkal az esetekkel is, amikor az antifóna és a zoltárkezdet szövege egy, két vagy három szó erejéig egybeesik, az ilyenkor követett megoldás azonban — hogy tudniillik a zoltárszöveget ott kezdik, ahol az antifóna szövegét abba hagyták — a régibb zsolozsmarítus ismerőinek nem jelent újdonságot. Sajátosabb, hogy Salisburyben a zoltár után nem az egész kar kezdte újra az antifónát, hanem a kántor vagy az alkántor mintegy újraintonálta azt, és a kar csak ezután éneklí végig.

Ennél is jellemzőbb a zoltárt záró antifónák végén az úgynevezett *neuma* használata. A *neuma* itt olyan, tónushoz kötött, melizmatikus díszítmény, amilyennel például a mise gregorián Allelujája szokott kiegészülni az intonáció, majd a verzus után. Az antifónákhoz tartozó neumákat szokásosan a tonáriusok rögzítik: mint az ordináriuskönyvből kiderül, használatuk a sarumi rítus szerint a nagyobb órák zoltározásának utolsó antifónájához, valamint

a kompletórium kivételével az evangéliumi kantikumok és az Atanáz-hitvallás antifónájához kapcsolódott. Ez utóbbi a vasár- és ünnepnapok primáját tüntette ki, amely a középkor világi egyházaiban — a matutínium-laudes anticipálása miatt — a jelesebb napok első órája volt.

Az ordináriuskönyv szóhasználatának érdekes vonása, hogy az egyes tételek megszólaltatását mindig mondásnak (*dicere*) nevezi. Az éneklés (*canere, cantare*) ritka és következetlen említései az önálló dallammal rendelkező, tehát nem recitált tételekre szorítkoznak, ami megerősíti, hogy a mai fogalmak szerint végig énekelt zsolozsma végzésének természetes, prózaként fölfogott formája volt a recitáció. Még különösebb, hogy a szöveg a kapitulum olvasásánál kiemeli: azt a celebránsnak nem énekelnie, hanem olvasnia kell, de mindjárt hozzát teszi, hogy lecketónusban (*non cantando, sed sub tono lectionis legendo*). Minthogy a lecketónus egyik legegyszerűbb, elterjedt változata az egy hangon való recitálás, elképzelhető, hogy a sarumi rítus ezt alkalmazta valamely zeneileg változatosabb kapitulum-tónus helyett, és ezt nyomatékosítja a rubricista. A megoldást indokoltta teszi, hogy a kapitulum szövege a vasár- és ünnepnapok nagy részén Salisburyben is a mise szentleckéjéből vétetett.

A hangmagasságot és a hangerőt eltérő kifejezésekkel adja meg a forrás: az *alta voce* 'hangosan' jelentésben áll, amint az kiderül a két, azonos dallamon és egymás után megszólaló Benedicamus éneklésének módjából. Ellentéte a *demissa voce* (halkan), míg az *ima voce* a kapitulum egy hangon recitált olvasótónusa mellett valóban mély hangfekvést sugall.

Érdemes még kiemelni a zenei vonatkozású részletek közül, hogy a vesperásrend egyik változata sem beszél a himnusz éneklésének mikéntjéről, hogy a sarumi gyakorlat szerint a húsvéti idő verzikulusaira csöndes allelujával volt szokás felelni, és hogy a Benedicamusok dallamára más liturgikus tételek incipitjével utal a szöveg.

A himnusz előéneklése a „tridenti” vesperásban hasonló módon történt, mint az antifónaké, és kiemelt helyzetét erősítette meg, hogy az első antifónához és a Magnificat-antifónához hasonlóan a celebráns intonálta. Ugyanakkor a laoni, és hasonlóképpen a sarumi rendtartás éppen csak jelzi a himnusz meglétét, de nem tér ki megszólaltatásának módjára. A tételnek a szoltárokéhoz képest hanyag kezelését föltehetőleg az indokolja, hogy a himnusz a középkori helyi rítusoknak nem mindegyikében kapott állandó helyet, és ahol befogadták, ott is sokáig tisztában voltak a római világi liturgiában betöltött másodlagos szerepével: a himnáriumot a zsolozsmáskönyvek többsége önálló szakaszként közölte a pszaltérium után, éppen úgy, ahogyan a szekvenciák sorozatát a misekönyvek nem illesztették a szertartás hagyományosabb, szervelesebbnek tekintett tételei közé. A himnusz ezáltal megőrzött valamiféle paraliturgikus jelleget: előadásmódját a gyakorlat nyilván egységesítette, de az így kialakult szokás nem vált kánoni érvényűvé, ezért nem is volt szükség a normaszövegben való rögzítésére.

„Liturgikusabb” tételnek számított a verzikulus, amelynek éneklését az ordináriuskönyv részletesen szabályozza. Kiemeli, hogy a szent háromnap és a holtas zsolozsma verzikulusait másként —bizonyára egyszerűbb zárlattal— kell énekelni, kitér arra, hogy mikor éneklj a verzikulust egy, és mikor két gyermek, hogy ők minden esetben a helyükön maradnak, és hogy a húsvéti időben a verzikulusra a kar nem énekel hangos feleletet, hanem csak magában válaszol rá ki-ki egy csöndes allelujával.

Általánosan elmondható, hogy a verzikulus és a *Benedicamus* ceremoniális helyzete megegyezik: az általam ismert rendtartások ugyanott és ugyanazon szolgálattelvők közreműködésével írják elő a két tételtípus éneklését. A *Benedicamus*ok Salisburyben éppúgy, mint a középkor más egyházaiban, számos dallammal éltek, amelyeknek kiválasztása az ünnep rangjához és a hora jellegéhez is igazodhatott. Az elemzett forrás az *In perenni* kezdetű —előttem egyelőre ismeretlen— responzórium és az *O Christi pietas* kezdetű, Szent Miklós püspök napjára rendelt *Magnificat*-antifóna dallamára utal példaként a *Benedicamus*szal kapcsolatban. A tételt aligha énekeltek a teljes responzórium, illetve antifóna dallamán: sokkal inkább azok első, értelmesen záruló fordulatát alkalmazhatták módosult szöveggel (erre az *O Christi pietas* kezdete kétségtelenül alkalmas). A *secundum festum, si poterit* hozzáfűzés esetleg arra vonatkozik, hogy a *Benedicamus* dallamát nem egy zárt készletből kell kiválasztani, hanem lehetőség szerint az adott ünnep valamelyik jellemző zenei mozzanatát ajánlott *Benedicamus*szá alakítani.

A sarumi zsolozsmarend jellegzetessége, hogy már annak első, XIII. századi változatában szerepel a hora elején elmondandó csöndes Miatyánk, majd a következő változatban az Üdvözlég, holott ezek az előkészületi imádságok csak az újkori rubrikákban válnak általánossá. Az ezredforduló előtti ordókra emlékeztet, hogy a szöveg a kapitulumnak és a könyörgésnek nemcsak kezdő-, hanem zárszavát is föltünteti. A „szombatról” (*omnibus sabbatis*) és a „vasárnapról” (*quando de dominica agitur*) mondott szombat esti vesperások közti különbségtétel talán az antifónák duplikálását érinti. A sarumi rítus szerint a szombati vesperás zsolotárjai —ahogyan számsorrendjük is mutatja— még nem a vasárnaphoz tartoznak, így egyszerű, pszalmikus antifónáik vannak, amelyeket csak intonálnak a klerikusok, míg a vasárnapi laudes és vesperás saját, sejtethetően duplikált antifónasorozattal rendelkezik. A vasárnapról mondott szombati offíciium a húsvéti időben valószínűleg saját antifónák használatát és azok duplikálását jelenti. Végül egyértelműen kiderül a leírásból, hogy az oltár megtömjenézése ekkor már a vásár- és ünnepnapok kiváltsága volt, jóllehet a köznapi vesperások verzikulusa (*Dirigatur, Domine, oratio mea, sicut incensum, in conspectu tuo*) még őrzi az esti illatáldozat ószövetségi, illetve keleti rítusokban máig élő gyakorlatát.

Walter Howard Frere: *The Use of Sarum I. The Sarum Customs as Set Forth in the Consuetudinary and Customary — The Use of Sarum II. The Ordinal and Tonal.* Cambridge, University Press 1898–1901. II. 1–3; 208–212.

Ádvent első vasárnapján a vesperásban, miután a szokott módon harangoztak és megújították a szükséges gyertyákat, a hetes, vagyis a celebráns elmondja magában az Úr imádságát, tudniillik a *Pater noster*-t, és az *Ave Maria*-t, és így végzi el a vesperást. És tudnivaló, hogy az egész évben mindennap, akármiről mondják a zsolozsmát, a vesperás, a kompletórium, a matutínium és a napról mondott minden más óra elején mindig elmondja a *Pater noster*-t és az *Ave Maria*-t az egész kar, csöndben és fölállva. És tudnivaló, hogy ulti sem a *Pater noster*, sem soha egyetlen könyörgés nem mondatik, sem a vesperásban, sem a matutínumban, sem a misében, hanem mindig állva vagy leborulva mondja ezeket mind a pap, mind az egész kar, és így van ez az egész évben a sarumi rítus szerint.

Ezután a pap, vagyis a celebráns fennhangon mondja, és közben keresztet vet: *Deus in adiutorium meum intende.* És a kar így válaszol: *Domine ad adiuvandum me festina.* És folytatják: *Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto sicut erat in principio et nunc et semper et in saecula saeculorum. Amen. Alleluia.* És tudnivaló, hogy e rend szerint kell mondani ezeket minden órában és szinte az egész évben. És azért mondjuk, hogy „szinte”, mert a hűsvétot közvetlenül megelőző három köznapon de hűsvét hetében és Halottak napján egyetlen órához sem mondatik *Deus in adiutorium*, mint föntebb, hanem a főcelebráns kezdi az antifónát. [A következőképpen: *Benedictus.*]¹

A kar vezetője a hetes oldaláról előlénekli az antifónát a második stallumsor első klerikusának. Ő, amíg elkezd, a kórus felé fordulva áll, de az első zsoltársors végeztével meghajol az oltár felé, és ugyanezt kell általánosan megtartani minden antifóna elkezdésekor az egész év folyamán. Antifóna a zsoltárok élén: *Benedictus.* A kar vezetője folytatja ugyanezt a zsoltárt a következőképpen: *Dominus Deus meus qui docet manus meas ad proelium,* és ugyanígy lesz az egész évben, valahányszor az antifóna és a hozzá tartozó zsoltár ugyanazzal a szóval kezdődik, kivéve az *Afferte Domino*, a *Beati omnes* és más hasonló antifónákat, mert akkor nem a második szótól, hanem a harmadiktól, sőt olykor, bár ritkán, a negyedikről folytatódik a zsoltár.

És a második antifónát a kórus másik oldalának megfelelő stallumából intonálják, és a további antifónákat is a kórus két oldaláról felváltva, a rangelsőkől fokanként lefelé ereszkedő sorrendben kezdik el.

¹ A fordító kirekesztése. A 2. szövegváltozat itt jelölés nélkül, de hibásan visszatér ádvent első vasárnapjához. A *Deus in adiutorium* elmaradása esetén az első antifónát valóban a főcelebráns kezdi, de ez nem vonatkozik a *Benedictus* tételkezdettel megadott, *Deus in adiutorium* után éneklendő ádvénti, illetve közvasárnapi antifónára, amelyet az 1., itt kifejtettebb szövegváltozat szerint a második stallumsor első klerikusa intonál. Hasonló tévesztések a rubrikás irodalomban igen gyakoriak a hosszú és sok módosítással, kivonatolással, betoldással járó szövegtörténet miatt.

És tudnivaló, hogy az egész év folyamán minden antifónát, amelyet a zsol-tárok előtt kell elkezdni, a differencia dallamával kell elkezdni, ahogyan ez a nagy tonáriusban teljesebben be van mutatva, és hogy a zsol-tárt nem szabad elkezdni, amíg ez a dallam nem fejeződött be.

Miután a zsol-tár a *Gloria Patri*-val és a *Sicut erat in principio*-val befejeződött, újra elkezdni az antifónát a kántor vagy az alkántor, és végigéneklie az egész kar, és ezt a szokást tartják meg az antifónák zsol-tár utáni éneklésekor az egész évben.

Mielőtt a zsol-tárt intonálnák, így kezdődik a következő antifóna: *Lauda*, majd a kar vezetője folytatja a következőképpen: *Ierusalem Dominum*, a zsol-tár után viszont így kezdődik el ismét az antifóna: *Lauda Ierusalem Dominum*. Ezek az említett antifónák és a hozzájuk tartozó zsol-tárok a vesperásban a jelzett formában mondatnak az egész év folyamán minden szombaton, kivéve a húsvéti időt, amikor a vasárnapról mondják a zsolozsmát.

A negyedik zsol-tár elkezdésekor pedig három gyermek, miután engedélyt kapott a kar vezetőitől, kimegy, hogy beöltözzék, kettő mint gyertyavívó, egy a tömjénezéshez.

Az utolsó antifóna e zsol-tárok fölött ebben a vesperásban és ugyanígy minden más vesperásban az egész év folyamán, akár ünnepnapon, akár készületi napon, neumával végződik. Hasonlóképpen végződik az utolsó antifóna minden egyes nokturnusban és a laudesben, valamint minden *Magnificat*-, *Benedictus*- és *Quicumque vult*-antifóna az egész évben, kivéve a feketevasárnap előtti szombattól nagyszombatig² mondott vesperásokat, illetve a halottas zsolozsmát. A terciában, a szextában, a nónában és a kompletóriumban viszont egyáltalán nincs neuma az egész év során.

A kapitulumot mély hangon mondja a pap, vagyis a celebráns, és sem a helyét, sem az öltözetét nem változtatja meg, hanem csak az oltár felé fordul, és nem éneklie, hanem lecketónusban olvassa, és ez így van az egész évben, még a duplex rangú ünnepeken is: *Erit in novissimis diebus ... omnes gentes*. És a kar ezen a dallamon válaszol: *Deo gratias*.

1. Responzórium: *Ecce dies veniunt*, verzus: *In diebus illis, Gloria Patri*-val. A responzóriumot ketten mondják a felolvasóállványtól, és ugyanígy minden karvezetéssel tartott simplex rangú ünnepen, amelyen van responzórium a vesperásban.

2. Ennek végeztével a kar vezetői elkezdik az *Ecce dies veniunt* responzóriumot, és a responzórium verzusát ugyanők éneklie a kóruslépcső előtt, és így lesz minden karvezetéssel tartott ünnepen.

Valahányszor van, a responzóriumot az első vesperásban az egész év folyamán, és ugyanígy az invitatóriumot a kilencolvasmányos ünnepeken két klerikus mondja a második stallumsorból a kórus lépcsője előtt, kivéve ezt, va-

² A 2. szövegváltozat szerint: „feketevasárnaptól húsvét nyolcadáig”.

gyis az *Ecce dies veniunt* rezponzóriumot és a Szenvedés ideje mindkét vasárnapjának rezponzóriumát, vagyis a *Circumdederunt*-ot. És kivéve a duplex rangú ünnepeket és mindazokat, amelyeknek háromszoros invitóriuma van, és kivéve Szent Dénes, Kelemen és Vince ünnepeit: ezeknek a rezponzóriumai ugyanis a felsőbb lépcsőfokon mondatnak, mégpedig a duplex rangú ünnepeken mindazok által, akik a kart vezetik.³

Himnusz: *Conditor alme*.

A himnusz után egy gyermek mondja a verzikulust a kar oldaláról, sem helyét, sem öltözetét nem változtatva meg, de az oltár felé fordulva. Ugyanezt a rendet kell megtartania minden gyermeknek, ha egyedül mondja a verzikulust vagy a *Benedicamus*-t. A verzikulus így hangzik: *Rorate caeli desuper*. A karban mindenki válaszol: *Et nubes*. Minden karvezetéssel vagy anélkül tartott simplex rangú ünnepen, valamint a készületi napokon a verzikulusokat mindössze egy fiú mondja a saját stallumában maradván. A duplex rangú ünnepeken, és amikor hárman mondják az invitóriumot, ketten mondják a verzikulusokat mindkét vesperásban és a matutínumban. Ugyanígy kell mondani minden verzikulust és ugyanígy kell rájuk válaszolni a vesperásban, a kompletóriumban, a matutínun minden egyes noktornusában és a laudesben a himnusz után az egész év folyamán, kivéve a húsvétot közvetlenül megelőző három napot és a halottas zsolozsmát. A húsvéti időben viszont a kar *Alleluia*-val válaszol, csöndben.

Antifóna: *Ecce nomen Domini*. Zsoltár: *Magnificat*. A duplex rangú ünnepeken a *Magnificat*-antifónát a felsőbb lépcsőről kezdik. Míg elkezdődik az antifóna és szól a zsoltár, a pap selyemkappában megtömjénezi az oltárt. Miután befejezte, a pap végül az oltár elé áll, meghajol, majd a gyertyavivőket és a tömjénvivőt követve visszamegy a neki kijelölt stallumba.

1. Ezután, a zsoltár és az antifóna végeztével a felolvasóállványhoz járul, és ott elmondja a könyörgést.	2. Miután az antifónát neumával befejezték, a pap a kóruslépcsőnél mondja el a könyörgést.

Így kell mondani és befejezni minden könyörgést az egész év folyamán a vesperásban és a matutínumban a *Magnificat*, illetve a *Benedictus* után, amint következik. A pap, hogy elmondja a könyörgést, a kóruslépcsőhöz megy, és az a gyermek, aki a lecke hetese, könyvet és gyertyát hoz neki karingben. A gyertyavivők fölállnak a pap mellett, ő pedig elkezdi: *Dominus vobiscum. Et cum spiritu. Oremus. Excita ... salvari*, majd így fejezi be: *Qui vivis et regnas cum Deo Patre in unitate Spiritus Sancti Deus per omnia saecula saeculorum*. A kar így felel: *Amen. Dominus vobiscum. Et cum spiritu tuo*. Az egész évben a jelzett dallamon kell mondani minden könyörgést a vesperásban és a matutínumban, kivéve a húsvét előtti három napot és a halottas zsolozsmát.

³ A bekezdés csak az 1. szövegváltozatban szerepel: a rezponzóriumok éneklésének ceremóniája az idők során valószínűleg egyszerűbbé vált, és az első változatnál állapotott meg.

1. Az első *Benedicamus*-t egy gyermek mondja a kóruslépcsőtől, a második *Benedicamus*-t pedig egy másik gyermek az ellenkező oldalról, és ugyanígy lesz a matutínium utáni *Benedicamus*-nál.

2. A könyörgés után egyetlen gyermek mondja a *Benedicamus*-t a kar oldaláról az oltár felé fordulva, sem helyét, sem öltözetét nem változtatva meg, a következőképpen: *Benedicamus Domino*.

Ez a *Benedicamus* mondatik az egész évben, még a húsvéti időben is, valahányszor csak egyetlen gyermek mondja. Ugyanaz a tónusa vagy a dallama mindkét *Benedicamus*-nak, valahányszor egyvalaki mondja, de abban különböznek, hogy az elsőt emelt hangon mondja valaki, a másodikat viszont halkán mondja valaki más az ellenkező oldalról.

A misében van tömjénezés, és ugyanígy minden karvezetéssel tartott ünnepen. A duplex-rangú ünnepeken két pap tömjénezi meg az oltárt, és minden más is két szolgálattelévő által történik.

Minden verzikulust mindkét vesperásban és a matutínumban, amint már jeleztük, két fiú mond a duplex rangú ünnepeken, és a *Benedicamus*-t is ketten mondják a második stallumsorból egyes responzóriumok dallamán, mint például az *In perenni*, vagy egyes antifónákén, mint az *O Christi pietas* és hasonlók, ha lehetséges, az ünnepnek megfelelően, és mindig karingben. Ha viszont vannak megemlékezések is, akkor a pap az olvasóállványnál mondja a verzikulust és a könyörgést, ugyanott, ahol az első könyörgést is mondta; a megemlékezések verzikulusait halkán mondja, a könyörgéseket viszont ugyanazon a dallamon, amelyen az elsőt. Könyörgés: *Excita quaesumus Domine*.

Nincs processzió a Szent Kereszthez ezen a szombaton, sem a további szombatokon egészen a húsvét nyolcadába eső, fehérnek nevezett szombatig; akkortól viszont elkezdődik.

Nincs megemlékezés, csak a Boldogságos Szűzről. Ha viszont Szent András ünnepe megelőzte e szombatot, vagy éppen erre a napra esett, akkor van róla megemlékezés, méghozzá a Boldogságos Szűzről mondott megemlékezés előtt. Ezen a napon és az egész nyolcadon át, valamint a nyolcadnapon is van megemlékezés a Boldogságos Szűzről. Antifóna: *Ave Maria*. Ez az antifóna mondatik a Boldogságos Szűzről minden vasárnap és kilencolvasmányos ünnepnap első vesperásában egészen karácsonyig. Verzikulus: *Egredietur virga*. Könyörgés: *Deus qui de beatæ Mariæ*.

Akkor a pap, miután elhangzott az utolsó *Benedicamus*, még mielőtt elmenne az olvasóállványtól, halkán mondja: *Deus in adiutorium*. Kórus: *Domine ad adiuvandum*, és így folytatják a Boldogságos Szűz vesperásával, míg a pap ki megy a sekrestyébe, és leveszi a kappáját. Ezután visszamegy a maga stallumába, és elvégzi a Boldogságos Szűz zsolozsmáját.